

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ ПОВІСТІ БОРИСА ХАРЧУКА «ВИШНЕВІ НОЧІ»

У статті охарактеризовано фразеологічні одиниці повісті Бориса Харчука «Вишневі ночі». Здійснено класифікацію фразем на основі семантичного принципу, подано їх стилістичний аналіз, а також представлено «фразеологічні» портрети персонажів. Виокремлено різноманітні за семантикою, структурою та емоційною насиченістю фразеологізми з різними стилістично-виражальними функціями.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, мова художніх творів, семантична група, функціонально-семантичний аналіз, семантико-стилістичний аспект.

Постановка наукової проблеми та її значення. У своєму повсякденному спілкуванні мовці поряд із окремими лексичними й синтаксичними словосполученнями часто вживають «стійкі словосполучення або вирази, що сприймаються як одне ціле, як єдиний вислів, як мовний зворот, неподільний на окремі частини без втрати значення» [3, с. 71] (наприклад, *товкти воду в ступі, точити яси, засміятися на кутні*). Сукупність подібних одиниць у мові становить її фразеологічну систему.

Фразеологічний матеріал досить широко представлений в українській літературі. Саме фраземи відображають характер розвитку народу, його менталітет, а також визначають особливості ідіостилю письменника.

Активне використання фразеологічних одиниць – важлива ознака стилю Бориса Харчука. До цього часу немає спеціальних досліджень про семантичні і стилістичні властивості фразем у повісті «Вишневі ночі».

Аналіз досліджень цієї проблеми. Теоретичні засади дослідження фразеологізмів пов'язані з іменами О. С. Ахманової, О. М. Бабкіна, В. В. Виноградова, Б. О. Ларіна, М. М. Шанського. Вагомий внесок у вивчення проблем української фразеології зробили Н. Д. Бабич, І. К. Білодід, Л. А. Булаховський, М. А. Жовтобрюх, Ф. П. Медведєв, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченко, І. Г. Чередниченко та ін. Проте фразеологія творів українських письменників – один із пріоритетних напрямів розвитку сучасної науки. Щоправда, відомі дослідження фразеологічної системи творів Уласа Самчука та Богдана Лепкого, Павла Тичини, Остапа Вишні, Герасима Смотрицького.

Мета і завдання статті. Мета статті – здійснити семантико-стилістичний аналіз фразеологізмів, представлених у повісті Бориса Харчука «Вишневі ночі». Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) схарактеризувати фразеологічні одиниці

повіді; 2) здійснити класифікацію фразем на основі семантичного принципу; 3) подати стилістичний аналіз фразеологічних одиниць.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. У лінгвістиці відомо більше двадцяти визначень фразеологічних одиниць, але жодне з них не отримало загального визнання. Для з'ясування змісту фразеологічних одиниць необхідно враховувати її найхарактерніші диференційні ознаки, які були б властиві тільки фразеологізмам. Фразеологічні одиниці – це: а) одиниці мови, які «не створені в процесі мовлення, а вилучені з пам'яті як готові формули» [9, с. 64]; б) такі одиниці, для яких, як і для деяких слів, характерна «цілісність у складі, структурі та в значенні» [9, с. 65]; в) ті, що «складаються не із морфем, а зі слів із властивими їм формами» [9, с. 66]; г) в акцентологічному відношенні – це звукові комплекси, складові компоненти яких «мають два (або й більше) основні наголоси» [9, с. 66].

Одним із важливих і актуальних завдань фразеології як науки є систематизація різноманітного фразеологічного матеріалу, вироблення наукових принципів такої систематизації. Дослідники запропонували різні класифікаційні схеми. Залежно від того, який принцип покладено в основу кожної класифікації (семантичний, стилістичний, структурний, граматичний, генетичний), розрізняють відповідні їх типи.

Загального визнання в науковій літературі набула семантична класифікація В. В. Виноградова, в основу якої покладено принцип нерозкладності семантики фразеологічних одиниць. На цій підставі вчений розрізняє три типи фразем: **фразеологічні зрощення** (тип абсолютно «неподільних, нерозкладних стійких словосполучень, цілісне значення яких невмотивоване, тобто не впливає зі значень слів-компонентів, наприклад: *як пить дати* (обов'язково), *на руку ковінька* (вигідно) та ін.» [1, с. 152].), **фразеологічні єдності** («абсолютно неподільні, нерозкладні, немотивовані фразеологічні одиниці, у значенні яких немає ніякого зв'язку, навіть потенційного, зі значенням їх компонентів» [1, с. 145]), **фразеологічні сполучення** (стійкі мовні звороти, але їх складові частини мають певну самостійність [1, с. 157]. Одне слово у фразеологічному сполученні є стрижневим і не може бути замінено іншим, а слова, що його характеризують, допускають взаємну заміну чи підстановку, наприклад: *бере досада* (зло, страх, жаль), *взяти участь у чому-небудь, взяти до уваги* (в шори, на глузи).

М. М. Шанський доповнив цю класифікацію, виділивши четвертий тип – **фразеологічні вирази**, що «об'єднують такі стійкі у своєму складі і часто вживані фразеологічні одиниці, які не тільки є семантично неподільними, але й складаються зі слів із вільним значенням: *«Не все те золото, що блищить»*, *«Вовків боятися – в ліс не ходити»* [9, с. 56].

Лінгвістичний аспект дослідження фразеологічного матеріалу викликав потребу у створенні стилістичної класифікації, завданням якої є визначення стильової належності фразеологічних одиниць, з'ясування

їхньої експресивної особливості й естетичної ролі у контексті тощо. Класифікацію за стилістичними функціями фразеологізмів у тексті запропонував М. М. Шанський. Він виділив: 1) міжстильові фразеологічні звороти; 2) фразеологічні звороти розмовно-побутового характеру; 3) фразеологізми книжного характеру; 4) фразеологічні архаїзми та історизми [9, с. 143–148].

Дослідивши фразеологічну систему повісті Бориса Харчука «Вишневі ночі», можемо подати класифікацію фразем на основі семантичного принципу, що був використаний у класифікації В. В. Виноградова.

У повісті фразеологічні одиниці досить поширені. Першу групу утворюють фразеологічні зрощення, представлені незначною кількістю (близько 5,52% від загальної кількості фразем):

точити баляси: «Що тут теревенити, базікати і *точити баляси*?» [8, с. 19] – «вести пусті, беззмістовні розмови, марнуючи час» [6, с. 718];

товкти воду в ступі: «Олена мовчки і докірливо дивилася на нього, мовби запитуючи: „І навіщо ми так довго *товчемо воду в ступі*?”» [8, с. 52] – «займатися чим-небудь непотрібним, безрезультативним; марно гаяти час» [6, с. 714].

Наступну групу складають фразеологічні єдності (16,86 %):

обвести навколо пальця: «Я писав рапорт, з мене сміялись: бевзь, телепень – упустив теличку, теличка обвела *навколо пальця чекіста...*» [8, с. 62] – «спритно перехитрити, обдурити когось» [6, с. 445];

наступати на п'яти: «Він вже рік полює за повстанською зв'язковою Калиною (псевдо, а насправді Олена Мартинюк): весь час *наступав* їй на *п'яти*, і вона весь час вислизала з-під його ноги» [8, с. 3] – «наздоганяючи, переслідуючи, йти, рухатись дуже близько від кого-небудь» [6, с. 427];

засміятися на кутні: «Так хто *засміється на кутні*? – вставало риторичне запитання, і йому уявлялося губасте обличчя, прищулені очі, зрожевіла лисина: в майора від задоволення губи завжди повнішають, світиться лисина, а очі залишаються незмінні. – Хіба я дурно поклявся?» [8, с. 22] – «плакати» [6, с. 671];

п'яте колесо до воза: «Олена ж давно затаєним, ще не розвинутих жіночим інстинктом збагнула, що вона йому не *п'яте колесо до воза*, але в неї не виникало до нього найменших почуттів, крім настороженості» [8, с. 9] – «зайвий, непотрібний» [6, с. 304].

Останню групу формують фразеологічні сполучення (близько 77,6 %):

кидати очима: «Він різко, вороже *кинув очима* по боках, оглянувся через плече – сама тиша» [8, с. 5] – «час від часу дивитися, поглядати на кого-, що-небудь» [6, с. 292];

з усіх ніг: «Не зупиняючись, послабивши біг, вона мовби віддихувалась, зиркаючи через плече; він вловлював її бистрий погляд і поганяв ще дужче, але вона вже пускалася з *усіх ніг*» [8, с. 59] – «дуже швидко, спрогожу» [6, с. 435];

смерть дивилася в очі: «Смерть дивилася батькові в очі [8, с. 20] – «хто-небудь може померти, близький до кончини, загибелі» [6, с. 669].

Частотне вживання фразеологічних сполучень можна пояснити тим, що їх складові частини зберігають лексичне значення, яке зумовлює доступність сприймання читачами і мотивує використання саме таких словосполучень.

Борис Харчук у повісті «Вишневі ночі» використовує різноманітні за семантикою, структурою та емоційною насиченістю фразеологізми розмовно-побутового характеру з різними стилістично-виражальними функціями.

Основна з них – бути засобом характеристики персонажа у творі. Наприклад, характеризуючи Калину, автор вживає таку групу фразеологізмів: «Огорнений туманом і сутінками, міркував: та Калина – *не така вже й цяця*» [8, с. 4]; «А їй *палець в рот не клади*», – майнуло йому, та стримався й пожартував» [8, с. 23]; «Буду допитувати – надивлюсь досхочу: вона *твердий горішок!*» – і йому ні про що не хотілося думати: швидше б доїхати, відіспатись» [8, с. 23]; «Я написав рапорт, з мене сміялися: бевзь, телепень – упустив теличку, теличка *обвела навколо пальця* чекіста...» [8, с. 62].

Як відомо, без уживання фразеологізмів не обходиться жодний художній твір. Наявність, кількість, специфіка їх уживання багато в чому визначають стиль письма, його індивідуальність, відмінність від інших; фразеологізми – один із важливих компонентів, що надає мові персонажів образності, соковитості, українського національного колориту.

Ряд фразем у повісті «Вишневі ночі» уживаний на позначення певних ситуацій, які трапляються в житті людини. Полювання В'ячеслава Денисенка за Калиною автор описує за допомогою таких фразеологізмів: «Вже рік полює за повстанською зв'язковою Калиною (псевдо, а насправді Олена Мартинюк): весь час *наступав їй на п'яти*, і вона весь час *вислизала з-під його ноги*» [8, с. 3]; «І йому причувався голос майора: „Важить, щоб взяти її живу і цілу – *ниточка потягнеться до бандитських бункерів*”» [8, с. 4]; «Радивон Сікорський *навів його на слід*» [8, с. 4]; «В'ячеслав чекав з *хвилини на хвилину*» [8, с. 7]; «І зараз, як і кожного разу, як завжди, опинившись сам на сам, не зважувався себе запитати: невже ж *випустив її з рук* тільки тому, що зламалася кладка?» [8, с. 5]; «Перевірив під полою кожуха ракетницю, підправив кобуру пістолета і знову чатував *у два ока* [8, с. 7]. Поведінку Калини в цій ситуації передано теж за допомогою фразеологізмів: «Їй не було тут *ні страшно, ні моторошно*» [8, с. 8]; «Хтось невидимий мовби взяв, лив і лив з бездонного відра їй на голову зимну, крижано-холодну воду, а вона стояла, як прикута, як *зв'язана на руках*, по ногах і не могла поворухнутися...» [8, с. 8]; «*Язик їй здерев'янів*, а губи не хотіли ворухнутися» [8, с. 8]; «*Її кидало з холоду в жар*, і, цинькочучи зубами, вона закричала: „Що кому мій батько зробив?”» [8, с. 8]; «Олені з очей *бризнули сльози*» [8, с. 9]; «Вражений і перепинений горем, що *звалилося їй на плечі*, Кожух не зважувався зрушити з місця й підступитися

до неї, стоячи з простертою рукою» [8, с. 9]; «Їй здалося: тисяча гострих голок вкололи в шию, в груди – на тілі *не залишилося жодного живого місця*, усе тіло поїнялося дрижанням, а серце злякано зупинилося» [8, с. 9].

Кульмінація твору – допит зв'язкової Калини – передана за допомогою фразем, різних за структурою та емоційною насиченістю: «Дівочий, ніжний голос *стояв йому в грудях* – голос бажання і невідомості» [8, с. 43]; «Неусвідомлені почуття втікають у неясні думки, а неясні думки втікають в неусвідомлені почуття – все змішалось, потонуло, розпустилось у ній і піднімається теплою, незбагненною хвилею, і вона *накриває її з головою*» [8, с. 44]; «Вона *не витримала його погляду*» [8, с. 47]; «Він видивився ту її мисль, і вона *записалася йому в серці*, як власна, як його» [8, с. 47]; «Чому він так довго на мене дивиться? – сиділа, а по спині, по шиї *повзли мурашки*» [8, с. 48]; «Олена не лише побачила, як він на неї подивився: його сьайні іскринки *черкнули по душі*, дівчину пройняв трепет, всі холодні мурашки кудись пропали і гаряче стало грудям» [8, с. 49]; «А йому *голова йшла обертом*: „В одному кутку – заарештована, в другому, на вішаку – моя шапка, шинеля”» [8, с. 49]; «Ми обоє *загнані в кути*» [8, с. 49].

Ті фразеологізми, що вживані з іменниками чи займенниками на позначення осіб, використані для характеристики фізичних властивостей людини. Серед них відзначаємо такі: «Пантруючи село і ліс, прислухаючись до Козячого Броду, він *ловив себе на тому*, що скільки разів не перебирає до дрібниць той випадок, не може згадати, яка ж Калина?» [8, с. 4]; «Хтось невидимий мовби взяв, лив і лив з бездонного відра їй на голову зимну, крижано-холодну воду, а вона стояла, як прикута, як *зв'язана на руках, по ногах* і не могла поворухнутися...» [8, с. 8]; «В такий час обняти й голубити? – настороженість до нього, яку завжди *носила в собі*, яка її ніколи не покидала, повстала їжакуватою силою: в ній усе збунтувалося» [8, с. 9]; «Молоде *тіло грало м'язами*, і краплі води світилися» [8, с. 34.].

Крім фразеологізмів, що позначають фізичні властивості людини, є й такі, що вказують на її характер, вдачу. У повісті «Вишневі ночі» знаходимо лише кілька фразем: «Його слово – для неї *закон*» [8, с. 9]; «Денисенко знав, що ніякого майора нема й близько: його слова *стоять йому у вухах* – він носить у собі суворі, залізні слова наказу» [8, с. 16].

У творі зафіксовано велику кількість (57) фразеологічних одиниць на позначення душевно-морального стану та психічних особливостей людини. Наприклад: «Він тільки й чекав такого моменту, коли я буду *убита горем!*» – і вона різко, рішуче відхитнулася, а сьози лились ще рясніші, ще гарячіші» [8, с. 9]; «Їй хотілося *зростися з сосною, увійти в її стовбур, порости корою і жити деревом*» [8, с. 12]; «А мені треба, щоб *жива і ціла!*» – і він звернувся до водія» [8, с. 22]; «Вона боялася поворухнутися: здавалося, хитнеться, ступить – впаде і *розсиплеться на порох*» [8, с. 28]; «Біль і гнів кипіли в ній: *Іду*» – сповненого переконання, що з неї ніхто нічого не витягне, і пройнятого такою рішучістю, такою впевненістю, мовби вона не проходила цим єдиним словом, а *дихнула вогнем*» [8, с. 38]; «Ноги

ступують, а в голові неспокій, і *терпне в грудях*» [8, с. 38]; «Воно само, без нашої волі *вливається нам у кров, у серце, в мозок* і стає нашою волею, бунтує, вишумовує і чекає свого часу, як калиновий сік» [8, с. 54].

Для змалювання поведінки героїв Борис Харчук використовує різні за емоційним забарвленням фразеологічні одиниці, наприклад: «В'ячеслава аж розгнівала її безтурботність і впевненість: не розглядалася, не прислухалася, а *поводила себе, як дома, як риба у воді*» [8, с. 15]; «Денисенко сидів, затиснувши автомата коліньми, склавши руку до руки в рукавах кожуха, й насолодливо подрімував під шапкою-вушанкою: *годі пасти задніх* – нарешті відрапортує Свиридову...» [8, с. 21]; «Лейтенант поквапом, не виявляючи емоцій, *взявши себе в руки*, пробіг очима списане (анкетні дані), старанно вивів слово «запитання» й, написавши саме запитання, а тоді слово «відповідь» і дві крапки, *руба звернувся до неї*» [8, с. 50].

Кількісно невелика (6,1 %) група фразем на позначення способу життя людини: «Радивон Сікорський *служить нашим і вашим*, нишком збирає для бандитів хліб – дешицю, так, для годиться: він сповістить Калину про смерть батька і сповістить, коли Калина прийде додому» [8, с. 7]; «Поляки *здирали сорочку і мову* – війна» [8, с. 46]; «Німці всіх живих у землю – війна» [8, с. 46]; «Війни і розбої *загнали нас у печерну добу* – в людоїдство і самознищення» [8, с. 46]; «Ні, ще страшніше: я *служу цій шапці, цій шинелі*» [8, с. 49]; «Чому *натягуються волосяниці, самобичуються, сидять на хлібі і воді* у приклад людям?» [8, с. 64].

Наступна група – фразеологізми, що моделюють різні моменти людських стосунків. Ці мовні одиниці теж мають розмовно-побутовий характер і виступають одним із показників ідіостилю письменника, наприклад: «В'ячеслав волів його забути, *викинути з пам'яті*» [8, с. 4]; «Вони *дивились одне на одного й не бачили одне одного*: світла було так багато, що все заливало, було таке різке і палке, що мружились і сліпли» [8, с. 41]; «Олена не лише побачила, як він на неї подивився: його сяйні іскринки *черкнули по душі*, дівчину пройняв трепет, всі холодні мурашки кудись пропали і гаряче стало грудям» [8, с. 49]; «А може, то й не вони *сварились і гарикалися на смерть*, а хтось інший, потворний, з розбрату й нелюдства, що обманом вселився в них і заверховодив їхніми довірливими душами?» [8, с. 54]; «Ми *втікали і знайшли себе?*» [8, с. 70].

Із виразними характеристичними настановами використовує Борис Харчук фразеологізми на позначення часових проміжків: «А вогка, холодна ніч не минала – *набовдурена ніч без дна*» [8, с. 22]; «... хліб і полотяна сорочка *запахли хатою і полем – вісімнадцятою весною життя*» [8, с. 29]; «Уявляючи молодого вчителя з сивим чубом і пригадуючи його слова, що необачно зірвалися йому з уст, коли замість гімназії відкрилася десятирічка, чому й знову попав у ту ж внутрішню тюрму, силкувався розгадати, *чи ще рано, чи вже пізно*» [8, с. 33].

Знаходимо в повісті дві фразеологічні одиниці, які вказують на соціальне становище людини: «Вільно писав би про це матері, писав би часто,

з кожною щасливою хвилиною перед битвами, щоб мати раділа й тішилася, а про своє теперішнє *життя-буття* що напишеш, та й не все можна: *таємниця на таємниці*» [8, с. 4]; «В квартирі *посвищи – ні сухаря*» [8, с. 34].

Отже, фразеологізми – одна зі складових частин індивідуального авторського стилю Бориса Харчука. Разом з іншими тропами вони несуть в собі смислове та інформаційне навантаження, допомагають письменникові втілити його ідейний задум.

Висновки дослідження. Заслугою Бориса Харчука є вміння використовувати фразеологічні одиниці, які, виконуючи різні стилістично-виражальні функції, красномовно ілюструють майстерність автора у створенні художнього тексту, змалюванні «фразеологічних» портретів персонажів та їхнього характеру й поведінки. Отже, визначальна ознака ідіостилу Бориса Харчука – майстерне використання в художньому тексті фразем, що свідчить про його довершеність і неповторність.

Список використаної літератури

1. Виноградов В. В. Избранные труды: Лексикология и лексикография / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1977. – 308 с.
2. Євтушина Т. О. Соматична фразеологія як ознака ідіостилу західноукраїнських письменників / Т. О. Євтушина // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». – Серія : Філологічна. – 2013. – Вип. 39. – С. 148–151.
3. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. – К. : Вища шк., 1972. – 402 с.
4. Здіховська Т. В. Фразеологія прозових творів Уласа Самчука та Богдана Лепкого : [монографія] / Т. В. Здіховська. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 200 с.
5. Мацько Л. І., Сидоренко О. М. Українська мова : посіб. / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко. – 2-ге вид., стереот. – К. : Либідь, 1996. – 432 с.
6. Словник фразеологізмів української мови / укл. В. М. Білоноженко [та ін.] ; відп. ред. В. О. Винник. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
7. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.
8. Харчук Б. Вишневі ночі. Панкрац і Юдка. De profundis (три повісті про любов і зраду) / Б. Харчук. – Тернопіль : Джура, 2010. – 188 с.
9. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М. : Высшая шк., 1985. – 160 с.
10. Шеремета Л. П. Фразеологізми у романі «Волинь» Уласа Самчука: семантико-стилістичний аспект / Л. П. Шеремета // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія : Магістр. – 2005. – № 1. – С. 184–187.

Шеремета Людмила. Семантико-стилистический аспект фразеологических единиц повести Бориса Харчука «Вишневые ночи». В статье дана характеристика фразеологических единиц повести Бориса Харчука «Вишневые ночи». Осуществлена классификация фразем на основе семантического принципа, представлен их стилистический анализ, а также представлены «фразеологические» портреты персонажей. Выделены различные по семантике, структуре и эмоциональной насыщенности фразеологизмы с различными стилистически выразительными функциями. Фразеологические единицы в системе языковых средств играют ведущую роль. Выявлены индивидуальные признаки употребления фразеологизмов в

художественном произведении как проявление идиостиля писателя: «фраземы» передают образность и эмоциональность в выражении мысли, ее национальную специфичность, делают язык автора выразительным и обогащают народную фразеологию.

Ключевые слова: фразеологическая единица, язык художественных произведений, семантическая группа, функционально-семантический анализ, семантико-стилистический аспект.

Sheremeta Liudmyla. Phraseological Units in the Story «Cherry Nights» by Boris Kharchuk: Semantic and Stylistic Aspects. The article considers the usage of phraseological units in the story «Cherry Nights» by Boris Kharchuk. The author suggests classification of the phrasiological set-expressions according to the semantic principle and presents their stylistic analysis. The study offers insights into the «phraseological» portraits of characters. Various in terms of semantics, structure and emotional saturation, phraseologisms and the variety of their stylistic and expressive functions have been revealed. Individual peculiarities of the use of phraseologisms in the literary works are considered in the article as a manifestation of the writer's idiosyncrasy: «phrases» convey imagery and emotionality in the expression of thoughts and ideas, their national specificity, make the author's language more expressive and enrich the folk phraseology.

Key words: phraseological unit, language of art literature, semantic group, functional and semantic analysis, semantic and stylistic aspect.

Стаття надійшла до редколегії 28.02.2017